

Intermunicipal Historical Archives of Čačak
Institute of Cultural and Memory Studies, Ljubljana
Centre for the History of Yugoslavia and Contemporary National History
of the Faculty of Philosophy in Belgrade

**SERBIA 1918:
LIBERATION OF THE HOMELAND
RETURN OF THE WARRIOR,
LIFE IN THE NEW STATE**

Editor
Ljubodrag P. Ristić

Editors in Chief
Lela Pavlović, Intermunicipal Historical Archives of Čačak
Oto Luthar, Director of Institute of Cultural and Memory Studies, Ljubljana

Čačak 2021

Међуопштински историјски архив Чачак
Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana
Центар за историју Југославије и савремену националну историју
Филозофског факултета у Београду

**СРБИЈА 1918:
ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОМОВИНЕ,
ПОВРАТАК РАТНИКА,
ЖИВОТ У НОВОЈ ДРЖАВИ**

Уредник издања
Љубодраг П. Ристић

Одговорни уредници
Лела Павловић, Међуопштински историјски архив Чачак
Oto Luthar, Inštitut za kulturne i spominske študije, Ljubljana

Чачак 2021.

САДРЖАЈ/CONTENTS

ПРЕДГОВОР/ <i>Preface</i>	9
Љубодраг ДИМИЋ КРАЈ ВЕЛИКОГ РАТА И ЈУГОСЛОВЕНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ	13
<i>The End of the Great War and Yugoslav Unification</i>	
Мира РАДОЈЕВИЋ ДЕМОКРАТИЈА НА ИСКУШЕЊУ (1919–1921)	35
<i>Challenges to Democracy (1919–1921)</i>	
Александра КОЛАКОВИЋ ОСТВАРЕЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ: ПОГЛЕД ИЗ ФРАНЦУСКЕ 1918. ГОДИНЕ	63
<i>The Realization of the Yugoslav Idea: A View from France in 1918</i>	
Далибор ДЕНДА СРПСКИ ОФИЦИРСКИ КОР ИЗ 1918. ГОДИНЕ И ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ	77
<i>The Serbian Officer Corps of 1918 and the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia</i>	
Миљан МИЛКИЋ ФОРМИРАЊЕ ВЕРСКЕ СЛУЖБЕ У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	95
<i>The Establishment of the Chaplaincy Service in the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes</i>	
Владан ВИРИЈЕВИЋ „ОТОМАНСКИ ДУГ“: ЗАШТО КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА НИЈЕ ПОТПИСАЛА УГОВРЕ У СЕВРУ И ЛОЗАНИ?	109
<i>„Ottoman Debt“: Why Did the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes Not Sign Peace Treaties in Sèvres and Lausanne?</i>	
Јована ШАЉИЋ ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ МУСЛИМАНА У ПОСЛЕРАТНОМ ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДРУШТВУ	121
<i>The Political Organization of Muslims in Bosnia and Herzegovina in Post-war Yugoslav Society</i>	

Вацлав ШТЕПАНЕК	
Т. Г. МАСАРИК И НАСТАНАК КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	133
<i>T. G. Masaryk and the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes</i>	
Драган БАКИЋ	
МАТЕЈА МАТА БОШКОВИЋ: Прилог за биографију српског дипломате	155
<i>Mateja Mata Bošković: A Contribution to the Biography of a Serbian Diplomat</i>	
Момчило ИСИЋ	
МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ – ПОВЕРЕНИК ВЛАДЕ КРАЉЕВИНЕ	
СРБИЈЕ У РУСИЈИ 1917-1918. ГОДИНЕ	183
<i>Miloš Moskvljević: An Agent of the Government of the Kingdom of Serbia in Russia in 1917-1918</i>	
Ото ЛУТХАР	
УМИРУЋЕ СЕЋАЊЕ НА SLOVENAЧКЕ DOBROVOLJCE	
У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ SVETSKOG RATA	203
<i>Dissipating memory of Slovenian 'prostovoljci' and 'dobrovoljci' in Serbia during the First World War</i>	
Љубодраг П. РИСТИЋ	
СТРАНЦИ – СВЕДОЦИ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА	
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	215
<i>Foreign Witnesses of the Sufferings of the Serbian People in the First World War</i>	
Дуња ДУШАНИЋ	
КАКО ЧОВЕК ПЕВА ПОСЛЕ РАТА?	
(Лик ратног ветерана у међуратној српској прози)	235
<i>How Does Man Sing after War? – The Image of the War Veteran in Interwar Serbian Prose Fiction</i>	
Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ	
ДРУШТВО ПОСЛЕ РАТА. СЕНКЕ ВЕЛИКОГ УСПЕХА	253
<i>Postwar Society. Shadows of the Great Triumph</i>	
Ана СТОЛИЋ	
„ЛАКШЕ ЈЕ НАЋИ 'ЗАШТИТНИКА' НЕГО ЗАШТИТУ“.	
ПОСЛЕДИЦЕ ВЕЛИКОГ РАТА И ДРУШТВО ЗА ЗАШТИТУ ДЕВОЈАКА	271
<i>“A ‘Protector’ Is Easier to Find than Protection”: The Consequences of the Great War and the Society for the Protection of Girls</i>	
Биљана ВУЧЕТИЋ	
ОСВРТ НА РАД БОЛНИЦА АМЕРИЧКИХ ЖЕНА У СРБИЈИ	
КРАЈЕМ И НАКОН ВЕЛИКОГ РАТА	287
<i>A Review of the American Women’s Hospitals’ Work in Serbia Towards the End and After the Great War</i>	

Јелица НОВАКОВИЋ ЛОПУШИНА	
ХОЛАНДСКА ПОРАТНА МЕДИЦИНСКА ПОМОЋ У СРБИЈИ	305
Извештаји др Ј. Е. Линемана (1919-1921)	
<i>Dutch Post-war Medical Aid in Serbia: Reports by Dr J. E. Lieneman (1919–1921)</i>	
Мирослав ПУРИЋ	
ЖИВОТ У ЧАЧКУ ПОСЛЕ ВЕЛИКОГ РАТА	321
<i>Life in Čačak in the Aftermath of the Great War</i>	
Драган ДРАШКОВИЋ	
КРАЉЕВАЧКИ КРАЈ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1918. ГОДИНЕ	335
<i>The Area of Kraljevo after the Liberation of 1918</i>	
Радивоје БОЈОВИЋ	
НЕЗАВРШЕНА „ИСТОРИЈА 10. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА“	
ЈОВАНА СТ. РИСТИЋА	359
<i>Jovan St. Ristić's Unfinished "History of the 10th Regiment"</i>	
Никола БАКОВИЋ	
„БРОНЗА РАЗДОРА“. ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ	
У ЧАЧАНСКОЈ КУЛТУРИ СЕЋАЊА	371
<i>'A Bronze of Discord': Field Marshal Stepa Stepanović in Čačak's Memory Culture</i>	
Милош ТИМОТИЈЕВИЋ	
ВОЈНИЦИ, СМРТ И НАДГРОБНА ОБЕЛЕЖЈА: ПРИВАТНО	
СЕЋАЊЕ НА ВЕЛИКИ РАТ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ	393
<i>Soldiers, Death and Tombstones: Private Memories of the Great War in Western Serbia</i>	
СПИСАК АУТОРА	417
List of Authors	

ОСВРТ НА РАД БОЛНИЦА АМЕРИЧКИХ ЖЕНА У СРБИЈИ КРАЈЕМ И НАКОН ВЕЛИКОГ РАТА

Сажетак: Циљ рада је да истражи оснивање, рад и значај хуманитарне организације америчких лекарки *Болница америчких жена (American Women's Hospitals)* на територији Србије у периоду од 1918. до 1922. године. Ова тема до сада није била предмет целовитог истраживања. Рад је настао углавном на изворима америчке провенијенције, извештајима, мемоарима и фотографијама. Преглед деловања Болница америчких жена дат је по хронолошком принципу. Неоспорна је чињеница да су крајем и након Првог светског рата америчке лекарке пружиле Србији значајну помоћ у лечењу и едукацији цивилног становништва, посебно жена и деце, као и у организовању програма здравствене, дечије и социјалне заштите.

Кључне речи: *Болнице америчких жена*, САД, Србија, Розали Мортон, Ета Греј.

У тренутку када су Сједињене Државе ушле у рат, у априлу 1917. године, мање од шест процената укупног броја америчких лекара чиниле су жене. Многе од њих су се добровољно пријавиле за службу у војним медицинским јединицама, али нису биле примљене у Резервни армијски медицински корпус.¹ На годишњем састанку Медицинске женске националне асоцијације (*Medical Women's National Association*), у јуну 1917. године, чланице су се сложиле да морају активно да се укључе у ратне напоре, па су основале Комитет за ратну службу са задатком да региструју жене медицинске раднице, сакупе средства и организују добровољне јединице за одлазак у Европу.

Кроз само неколико недеља Комитет је преименован у Болнице америчких жена (*American Women's Hospitals*), по угледу на Болнице шкотских жена, хуманитарну организацију шкотских лекарки које су збрињавале и лечиле рањене и болесне на европским ратиштима.²

1 Ellen S. More, „The American Medical Women's Association and the role of the woman physician, 1915-1990“, *Journal of American Medical Women's Association* 45 (5) (1990): 165-180.

2 До данас не постоји целовита монографија о Болницама америчких жена. Спорадични подаци се

За разлику од медицинских сестара, Министарство рата САД није дозвољавало регрутацију лекарки у регуларне војне медицинске јединице. Међутим, оне су пронале друге начине да се баве медицинском професијом у рату. Неке су се ангажовале као цивили при америчкој војсци или у оквиру француске армије, док су неке приступиле Америчком Црвеном крсту (АЦК). Међу њима се нашла Розали Мортон, једна од првих жена-хирурга ангажованих на Универзитету Колумбија.³ Докторка Мортон је добила детаљна обавештења о стању у Србији од својих колега из Санитарне комисије АЦК, који су имали запажену улогу у сузбијању епидемије тифуса 1915. године.⁴

Пошто се прикључила Америчком Црвеном крсту, именована је за специјалног комесара и послата у Европу да преко Париза допреми шездесет сандука опреме и потрепштина у Македонију.⁵ Током шестомесечног обиласка Солунског фронта, Розали Мортон се детаљно упознала са устројством пољских болница, посебно Болница шкотских жена. Лично и професионално дубоко је потресла судбина Србије, па се у САД вратила са идејом да организује преко потребну медицинску помоћ српским војницима и избеглицама. На већ поменутом састанку Медицинске женске националне асоцијације у јуну 1917. Розали Мортон је одржала предавање о својим искуствима са фронта и улози британских и шкотских лекарки у рату. Управо на иницијативу др Мортон осмишљен је програм Болница америчких жена у Европи, а она је изабрана за

могу наћи у: Lettie Gavin, *American Women in World War I: They Also Served*, Niwot: University Press of Colorado, 1997; Kimberley Jensen, *Mobilizing Minerva, American Women in the First World War*, Chicago: University of Illinois Press, 2008; Ellen S. More, *Restoring the Balance: Women Physicians and the Profession of Medicine 1850-1995*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009. Кратак историјат организације налази се на сајту Америчке женске медицинске асоцијације: American Women's Hospitals Service, <https://www.amwa-doc.org/our-work/american-womens-hospital-services/> (7. 10. 2018), а грађа се чува у Архиву Медицинског факултета универзитета Дрексел у Филаделфији: American Women's Hospitals records, Drexel University College of Medicine Archives.

3 Rosalie Slaughter Morton (1876-1968) је дипломирала медицину на Женском медицинском факултету Пенсилваније. Специјализирала је гинекологију у Њујорку, где је засновала приватну праксу. Била је прва жена хирург која је постала део факултетског колегијума на Универзитету Колумбија. После боравка на Солунском фронту 1916. године, придружила се Медицинској женској националној асоцијацији, у којој је изабрана за председавајућу Ратног комитета. Залегала се за подједнако признавање мушких и женских лекара у ратној служби. После рата се усмерила ка заштити јавног здравља, верујући у моћ едукације. Своју наклоност према Србији наставила је да испољава залажући се за школовање српске омладине кроз Међународни српски образовни комитет. За своје хуманитарне заслуге одликована је орденом Св. Саве (1916), медаљом Српског Црвеног крста (1918), француском Медаљом части (1922) и америчком Медаљом ветерана, Ellen S. More, "A Certain Restless Ambition": Women Physicians and World War I " *American Quarterly* 41 (4) (1989): 640. <http://www.jstor.org/stable/2713096> (23. 11. 2015); Dr. Rosalie Slaughter Morton, <https://www.amwa-doc.org/wwibios/dr-rosalie-slaughter-morton/> (3. 9. 2019).

4 Rosalie Slaughter Morton, *A Woman Surgeon, The Life and Work of Rosalie Slaughter Morton*, New York: Frederick A. Stokes Company, 1937, 214; Биљана Вучетић, „Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године“, *Глас CDXXVIII САНУ, Одељење историјских наука* 18 (2018): 461-475.

5 R. S. Morton, *A Woman Surgeon*, 215.

председавајућу организације. У том својству отпочела је кампању за отварање медицинских центара у Европи у којима би биле ангажоване искључиво америчке лекарке.⁶

Розали Морџон (лево) и Ен Морџан

Медитерану био отежан. Срби су жељно очекивали да стигне теретњак који је превозио пољопривредни материјал и механизацију, помоћ Америчког Црвеног крста. Снабдевање се одвијало нередовно, па је морало да се импровизује. С обзиром да није постојала одговарајућа зграда, болница у Водени смештена је у некадашњу турску школу. Зграда је прекречена, опремљена водоводном инсталацијом и опремљена са 50 кревета. Операциони сто је направио месни

6 E. S. More, "A Certain Restless Ambition", 641.

7 Историографија се делимично бавила оснивањем Америчких женских болница на територији Србије: Josimovska, Verica, „Volunteer medical mission “American Women’s Hospitals” in Macedonia and Kosovo during and immediately (after) the Great War“, *IMJM Medicus* 20 (2) (2015) 292-302; Josimovska, Verica, „Hospitals on the territory of Vardar Macedonia as part of Serbia during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia (1918-1941)“, *Vojnosanitetski pregled* 74 (10) (2017): 997-1003; Paunović, Petar, Josimovska, Verica, „Prve zdravstvene ustanove na oslobođenoj teritoriji za vreme Solunskog fronta“, *Timočki medicinski glasnik* 39 (3) (2014): 142-146.

столар, а хируршки материјал је прокуваван у кухињи, све док др Кис није успела да позајми стерилизатор из једне од британских болница.⁸

Експедиција Америчког Црвеног крста која је отишла у Сирију, оставила је неке медицинске потрепштине (лекове, газу и вату) у Солуну, али то није било довољно за несметан рад др Кис у Водени. Она је обављала веће хируршке интервенције бар три пута недељно и то абдоминалну хирургију, операције слепог црева, киле, ране нанете оружјем и друго. Мејбл Флад је водила општу праксу. У оквиру болнице постојао је диспансер у коме је током 1918. обављано око 3.000 интервенција месечно, док су места у болници била резервисана само за најтеже случајеве.⁹

Реџина Флаг Кис (лево) и Мејбел Флаг (десно) у болници у Бишољу

Лекарке су обилазиле домове избеглица и дневно примале од 60 до 75 пацијената, без обзира да ли су у питању српски или савезнички војници, мушкарци, жене или деца. Докторке Кис и Флад нису имале војни чин, што им је отежавало положај у војном окружењу, јер су увек биле последње у реду за следовања. Један српски лекар се чудило што их је њихова држава послала тако далеко без чина, јер су британске лекарке имале чинове капетана или мајора.¹⁰ У последњој офанзиви на Солунском фронту Реџина Кис је волонтирала у

8 „American Women’s Hospital of the American Red Cross at Vodena“, *American Women’s Hospitals, and Medical Women’s National Association (U.S.) War Service Committee Bulletin I (1)* (1918): 10 (даље: *Bulletin*); V. Josimovska, *Volunteer medical mission*, 293-294.

9 Esther Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans*, New York: The Macmillan Company, 1927, 37.

10 „American Women’s Hospital of the American Red Cross at Vodena“, *Bulletin I (1)* (1918): 11.

француској мобилној амбулантној јединици 17. дивизије код Доброг Поља. Лечила је подједнако француске, немачке, бугарске и српске официре и војнике. Била је изненађена како су српски лекари и медицинске сестре поступали са заробљеницима, јер нису правили никакве разлике међу рањеницима.¹¹

Након првих неколико месеци рада, једини већи успех Болнице америчких жена било је отварање болнице у Водени. Озбиљну потешкоћу представљало је оклевање Америчког Црвеног крста за озбиљнијом подршком, јер су Болнице америчких жена имале узор у Болницама шкотских жена које су, пак, сматране сифражеткињама.¹² Ове организације формално су се повезале тек 21. јуна 1918. године. Болнице америчких жена су имале своје униформе, али су означаване као јединице Америчког Црвеног крста, са истим правима и обавезама као припадници АЦК у иностранству.¹³ Извршни одбор БАЖ је тек у октобру 1918. сакупио довољно средстава да покрије плате лекарки и део трошкова болнице у Водени. Сума од 25.000 долара уплаћена је Америчком Црвеном крсту, са назнаком *За Болницу америчких жена Америчкој Црвеној крсти у Водени*.¹⁴

Бројни ратни заробљеници, српски војници и цивили, вратили су се из Бугарске заражени тифусом, па се у децембру 1918. појавила велика потреба да се БАЖ премести у Битољ.¹⁵ Реџина Кис је у разрушеном граду пронашла објекат који јој се учинио у добром стању. Амерички Црвени крст уложио је 5.000 долара у оправку зграде у којој је некада била смештена турска администрација и њено претварање у болницу. Била је то бела двоспратна зграда са много прозора која је гледала на три улице од којих је једна била главна. Улазило се кроз пространо унутрашње двориште у којем су чекали пацијенти. Америчке лекарке биле су сведоци страшних последица рата. Виђале су изгладнеле војнике, налик аветима, и децу без крова над главом. Србију су прозвале „земљом сирочади.“ Није било лако ни увести нова хигијенска правила за све пацијенте: купање и истребљивање инсеката.¹⁶ Ипак, Реџина Кис је са одушевљењем написала: „Зачудићете се какав успех имамо у земљи у којој жене још нису достигле положај какав имају у Америци. Мој одговор је, сјајан.“¹⁷

11 „The American Women’s Hospital of the American Red Cross at Pristina, Serbia“, *Bulletin I* (2) (1919): 39.

12 E. S. More, „A Certain Restless Ambition“, 646.

13 Прва опремљена јединица Болница америчких жена отворена је у јулу 1918. у месту Лузанси у Француској, „The American Women’s Hospitals“, *Bulletin I* (1) (1918): 3-4.

14 Esther Pohl Lovejoy, *Women physicians and surgeons, National and international organizations. Twenty years with the American Women’s Hospitals, A Review*, Livingston N.Y.: The Livingston press, 1939, 69.

15 „The American Women’s Hospital of the American Red Cross at Monastir, Serbia“, *Bulletin I* (3) (1919): 20; P. Paunović, V. Josimovska, *нав. гелo*, 142-146; V. Josimovska, *Volunteer medical mission*, 295.

16 Rose Wilder Lane, „Out of the East Christ Came“, *Good Housekeeping* 69 (5) (1919), 85; Биљана Вучегић, „Out of the East Christ Came“: Serbia in the Eyes of American Women during the Great War“, *Историјски часопис LXVI* (2017): 437-451.

17 „The American Women’s Hospital of the American Red Cross at Monastir, Serbia“, *Bulletin I* (3) (1919): 20.

Болница америчких жена у Биџољу

Почетком 1919. званичници из Београда замолили су Болнице америчких жена за помоћ у виду десет лекарки и три зубарке. Убрзо су БАЖ упутиле испомоћ Црвеном крсту у виду јединице која је, предвођена Дором Баумен (Dora Bowman), специјалистом гинекологије, испловила ка Србији 15. фебруара 1919. године.¹⁸ У „српској” јединици су се налазиле и Марџори Барнам (Marjorie Burnham), специјалиста за женске и дечије болести, Кетрин Кук (Katherine Cook) и Нел Бартрам (Nell Bartram), специјалисте неурологије, Мери Елиот (Mary Elliott) и Џералдин Вотсон (Geraldine Watson), специјалисте анестезиологије, Марион Стивенс (Marion Stevens) и Мери Хиндман (Marie Hundman), стоматолози, Лулу Хант Питерс (Lulu Hunt Peters), лекарка са репутацијом из области дијететике, и Алберта Грин (Alberta Greene) као будући менаџер болнице.

Средином 1919. године за директорку Болница америчких жена у Србији постављена је Ета Греј (Etta Gray), председница Медицинске женске националне асоцијације. Стигавши у Битољ, др Греј се одушевила радом докторки Кис и Флад и њиховом болницом. Тамо се задржала два дана и за то време је сазнала све о раду болница у Србији. „Др Кис је доказала да је могуће водити болницу без бројног и скупо плаћеног америчког особља. Има болницу са 60 кревета и може да се побрине за око 65-70 пацијената, ако постави пољске кревете у центар одељења. Она води диспанзер у ком прегледа око 3.000 људи месечно. Сав посао обавља са др Флад и једном медицинском сестром. Сви остали помоћници су Срби, које плаћа минимално у односу на то колико би морала

18 „The American Women's Hospital Unit of the American Red Cross in Serbia“, *Bulletin I* (3) (1919): 23.

да плати помоћ у Америци, а истовремено их учи како се ради“, извештавала је Ета Греј.¹⁹ Она је посматрала рад у диспанзеру и на болничким одељењима и закључила да су Срби које је обучила др Кис изузетно ефикасни, а нарочито један асистент који је обављао превијања, давао анестезију и припомагао током операција. Америчка медицинска сестра је надгледала рад на одељењима и обучавала младе српске болничарке и болничке помоћнике.

Јединица Болница америчких жена њредвођена Дором Баумен

Ета Греј се веома радовала што се сва средства прикупљена за бригу о Србима заиста тако и троше и стижу директно на циљ. На уласку у битољску болницу пацијенти су морали да се окупају и истрљају керозином. Добијали су чисту одећу и постељину. Болница је била чиста, без мириса и буба, па је названа „Балканском болницом без мува“ (Flyless Hospital of the Balkans). Наиме, Реџина Кис се досетила да на улазу у болничку зграду постави дупла врата са мрежама против инсеката. На вратима се на свака два сата смењивао по један пацијент са великом четком којом је чистио од мува сваког ко улази у болницу. Био је то начин својеврсне превенције од трахоме, узрочника слепила, опасне заразе коју је преносила мува.²⁰ У фебруару 1920. Реџина Кис је морала да оде у САД, а убрзо за њом Битољ је напустила и др Мејбел Флад, па је болница прешла у руке локалне управе.²¹

19 Esther Pohl Lovejoy, „American Women Physicians in Serbia“, *Medical Woman's Journal* 27 (2) (1920): 49.

20 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 50.

21 „Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee, April 22, 1920“, *Medical Woman's*

У писму Комитету Медицинске женске националне асоцијације од 15. новембра 1919. др Греј је описала тешкоће са којима се сусрела приликом оснивања болнице у Велесу. Добила је велику количину робе и опреме од Црвеног крста, али је скоро нерешив проблем представљао транспорт, јер су пруге у Србији биле уништене, путеви непроходни, а једино успешно превозно средство била је воловска запрега. Ета Греј је успела да у Београду постигне договор са министрима здравља, војске и саобраћаја, па се са залихама упутила у Велес 16. новембра 1919. године. Материјал је спакован у четири теретна вагона, док се у петом налазио аутомобил. Особље америчке мисије сачињавали су преводилац са супругом и три српска војника који су говорили енглески. АЦК је у октобру у Србију испоручио 36 вагона различитих потрештина, од којих је Ета Греј узела најпотребније: кинин, сантонин, гумене рукавице, хируршке игле и конач, жицу, антитетанус вакцине, термометре и друге ствари које нису биле кабасте. Преко Чехословачке комисије у Београду набавила је 800 чаршава, 500 јастучница, 500 ознака за болничке кревете и велику количину завоја. Енглеска мисија је за болницу у Велесу поклонила посуђе, каду, корпе и шатор. Српска влада јој је уступила 300 болничких кревета и вагон пун разног намештаја. Превоз је такође био бесплатан, а железнички службеници изузетно предусретљиви.²²

Сведочење о болници у Велесу оставила је Лаура Мајерс (Laura Meyers), лекарка која се спремно одазвала на позив Ете Греј да учествује у медицинској јединици. Крајем новембра 1919. допутовала је у Велес где је затекла Ету Греј како припрема усељење болнице у зграду без прозора. Др Мајерс се прикључила рачишћавању куће, заједно још са две лекарке, једном медицинском сестром, асистентом и три српска младића који су на Солунски фронт стигли као амерички добровољци. Душеке су пунили сламом, уместо тепиха су поставили ћебад, а намештај су добили од локалних власти. „Нико се није устезао да обавља све могуће послове. Тако је на примеру Болнице америчких жена у Србији потврђена теза да прави тест интелигенције представља способност адаптације у околину. Докторка Греј има мото ‘Препреке се морају превазићи’“, писала је Лаура Мајерс.²³ Болница америчких жена у Велесу отворила је врата 10. децембра, када је почео да ради диспанзер за пријем осакаћених, хромих и слепих пацијената. Током три месеца кроз диспанзер је прошло преко 8.000 случајева. Амерички Црвени крст надокнадио је несташицу основних медикамената, а Српски потпорни комитет је организовао позајмицу 15 болничких кревета из Скопске војне болнице.²⁴

Journal 27 (1920): 143.

22 „Reconstrucion Work in Serbia Hospitals Being Established by A. W. H.“, *Medical Woman's Journal* 27 (1920): 17-19.

23 „Report of Laura T. Meyers M.D.“, *Medical Woman's Journal* 27 (1920): 149.

24 Болница у Велесу званично је почела да ради 18. фебруара 1920. године. *Report of Laura T. Meyers*, 149.

A PARTY AT VELES, SERBIA

Dr. Gray (1), Dr. Ridout (2), Dr. Bercea (3), Miss Frost (4), Mrs. Harrison (5), Princess Tatiana Volkonsky (6), and other Nurses, Entertaining Commissioners at the A.W.H. Personnel House.

Особље Болнице америчких жена у Велесу

У децембру 1919. Ета Греј је известила председништво Болница америчких жена да никада није видела толики број запуштених чирева, увећаних лимфних жлезда, инфекција руку и страшних очних болести, стања која су могла бити излечена да су уочена на време. Знатан број оболелих била су деца, углавном неухрањена.²⁵ Стога је, у сарадњи са српским властима, др Греј одлучила да у згради некадашње Војне болнице организује дечију болницу која је могла да прими пар стотина малишана.²⁶

Болнице америчких жена су у Велесу организовале и дечју мензу са боновима за три obroка. На тај начин су спречавале да храну намењену деци поједу одрасли чланови породице. Изузетно хладна зима није помагала америчким болничаркама. Недостатак одговарајуће одеће приморавао је људе да носе све што имају, па није било чудно што се тифус поново појавио. У марту 1920. у велеској болници организован је курс за обуку медицинских сестара, пажљиво одабраних међу најбољим ученицама. Школом је руководила Луси

25 Е. Р. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 49-51; Елена Јосимовска, Верица Јосимовска, „Социјално-здравствена заштита деце на територији данашње Македоније у годинама непосредно иза Великог рата“, у: *Историја фармације, вјетерине и народна здравствена култура*, Зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару, ур. Надежда Петровић, Зајечар: „Историјски архив Тимочка крајина“, 2014, 219-227; V. Josimovska, *Volunteer medical mission*, 296.

26 Пре него што је Америчка мисија напустила Велес, 27. августа 1922. године, извршена је предаја болнице надлежним на локалном нивоу (др Антун Сасо). Verica Josimovska, „Hospitals on the territory of Vardar Macedonia as part of Serbia during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia (1918-1941)“, *Vojnosanitetski pregled* 74 (10) (2017): 997-1003.

Морхаус (Lucy Morhous), дипломирана медицинска сестра из Чикага.²⁷

Естер Лавџој

и прљавштини и без икакве опреме и намештаја.²⁹ Лекарке БАЖ су преузеле организацију чим су стигле у Чачак. Лила Ридаут је ангажовала групу бугарских ратних заробљеника да очисте и спреме зграду за мале пацијенте. Према Доертијевим речима, Еванђелина Кејвен је била неуморни радник, пуна маште и веома заинтересована за све што дотакне. Посветила се тријажи и одабиру

У јуну 1919. за председавајућу Извршног одбора Болница америчких жена изабрана је Естер Пол Лавџој.²⁸ Она је већ следећег месеца, у сарадњи са „Српским удружењем за заштиту деце“ из Америке (Српски потпорни комитет), учествовала у отпремању јединице у којој су се налазиле докторке Кејвен (Evangeline Caven), Ридаут (Lilla Ridout), Берсија (Mary Bercea) и Клајнмен (Elizabeth Kleinman). Комесар Српског потпорног комитета, Вилијам Доерти (William J. Doherty), извештавао је о проблемима на терену. Наиме, у Чачку је српска влада предала америчким хуманитарцима на коришћење велику зграду, довољну за смештај око две стотине деце, али се објекат налазио у ужасном стању, у прабини

27 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 51.

28 Esther Pohl Lovejoy (1869-1967), лекар, сифражеткиња и јавни радник, дипломирала је на Медицинском факултету Универзитета Орегон 1894 године. У Портланду је почела да се бави пословима здравствене заштите и јавним здрављем као прва жена која је заузела положај градског здравственог инспектора (1907-1909). Истовремено је била велики борац за права жена и оснивач лиге сифражеткиња Everybody's Equal. После велике победе 1912. године, када су жене Орегона добиле бирачко право, ангажовала се на националном нивоу. Налазила се на челу Болница америчких жена од 1919. све до смрти 1967. године и за то време се бавила хуманитарним радом и реформама јавног здравља и здравствене заштите у 28 земаља. Kimberly Jensen, Esther Clayson Pohl Lovejoy (1869-1967), https://oregonencyclopedia.org/articles/lovejoy_esther_clayson_pohl_1869_1967_

29 *Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee*, 142.

Ли́ла Ридауџ, Еванђелина Кејвен и Елизабет Клајнмен

деце за карантин, посматрање или лечење. Сем тога, надзирала је одржавање просторија и личну хигијену штићеника.³⁰

Докторка Кејвен је боравила годину дана у Чачку и за то време је покренула програм социјалне заштите деце, организовала бригу о новорођенчади и лично позивала децу и жене из града и околине да дођу у диспанзер, држала часове елементарне хигијене и кућне неге за жене, обављала посете болесној деци у граду и околини и старала се о допунској исхрани за потхрањену школску децу.³¹ Лекарке БАЖ су током године примиле 25.303 болесника, од којих су 14.146 била деца. Пацијенти су долазили на воловским запрегама, сатима путујући до лекара. О додатној исхрани деце и сирочади бринуо се бугарски војник, ратни заробљеник, који је служио као кувар у бугарској војсци. Еванђелина Кејвен се често питала да ли је осећао одговорност према сирочићима, за чију су судбину били одговорни његови сународници. Она је сматрала да су БАЖ постигле изузетан успех у Србији и да њихов посао у Србији, Јерменији и Русији не би требало да се оконча.³² Према Доертијевом сведочењу, др Кејвен је била толико омиљена да није могла да се креће улицама Чачка, јер су је пратила деца и жене, исказујући своју захвалност и љубећи јој руку, што је њу веома збуњивало.³³

30 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 45.

31 E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 42.

32 „Serbia a Real Country“, *Medical Woman's Journal* 29 (1922): 61-62.

33 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 46.

Алис Барлоу Браун испловила је из Њујорка за Србију 8. децембра 1919. са циљем да преузме управу над болницом у Приштини.³⁴ Рад приштинске болнице био је специфичан. У граду је избила епидемија венеричних болести, па је уследила брза реакције Ете Греј која се побринула да зараженим женама обезбеди терапију лековима.³⁵ С обзиром да је Приштина била војни центар, српска Влада је у интересу „моралне чистоте и физичког здравља“ одлучила да сакупи и излечи проститутке заражене венеричним болестима. Избор је пао на Болнице америчких жена, јер се сматрало да ће се посветити том деликатном задатку на начин који неће узнемирити заједницу. Алис Барлоу Браун је преузела одељење педијатрије, док су Ирени Тонјазини (Irene Tognazzini) поверени хирургија и рад са пацијентима оболелим од венеричних болести. Америчке лекарке су једном недељно посећивале диспансер у Подујеву у ком се лечило од хиљаду до три хиљаде случајева месечно.³⁶

Хејзел Дел Бонес (Hazel Dell Bonness), последња директорка Јединице 1 БАЖ у Француској, допутовала је у Велес у марту 1920. године. Са изненађењем и одушевљењем је описала рад Ете Греј у изузетно тешким условима. Установила је да се високи стандарди које су БАЖ успоставиле у Француској поштују и у Србији.³⁷ Према подацима Ете Греј, објављеним у мају 1920, у току шестомесечног рада кроз болницу у Велесу прошло је 16.000 пацијената. Приштинска амбуланта је примала стотинак болесника дневно, а диспансер у Подујеву око двеста случајева месечно. Моторном медицинском службом руководила је докторка Елен Кавер (Ellen Cover), која је истовремено била надлежна и за амбуланте у Ђилилану, Подујеву, Грачаници и Урошевцу.³⁸ Болница америчких жена у Прилепу била је релативно мала, али је радила веома добро. Њом је од 1919. године управљала Лила Ридаут, а од 1921. Маргарит Вајт (Marguerite White), једна од малобројних специјалиста хирургије. Србији су били неопходни хирурзи, посебно због великог броја пацијената са хернијама, обољењем које је било излечиво, али је односило људске животе услед недостатка одговарајуће медицинске помоћи. Америчке лекарке у Прилепу (др Вајт) и Приштини (др Тонјазини) забележиле су и знатан број деце са каменом у бешици. У Ђилилану је организован диспансер, под управом шкотске медицинске сестре Норе Холвеј (Nora Hollway), која је једина могла несметано да се креће по околним селима,

34 Alice Barlow Brown (1868-1957) је дипломирала на Медицинском факултету Универзитета Раш у Чикагу. После 20 године медицинске службе и активне улоге у женском покрету у Илиноису, придружила се Болницама америчких жена и 1917. године добровољно упутила у Француску. Свој хуманитарни рад наставила је у Србији од 1919. и Кини од 1923. године. У САД се вратила 1943, пошто је неко време провела у јапанском заробљеништву.

35 „Summary of Work of Year“, *Medical Woman's Journal* 27 (1920): 102.

36 *Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee*, 143-144.

37 *Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee*, 146.

38 E. P. Lovejoy, *Women physicians and surgeons*, 76.

јер је нису нападали „албански бандити“ из планина.³⁹

Међу првима који су се обратили америчким лекаркама за помоћ били су пацијенти који болују од очних болести. Инфективне очне болести и катаракта изазивале су слепило код већег броја људи, посебно старијих. Стога су Болнице америчких жена послале у Велес специјалисту офталмологије Меј Стаут (May Stout) за коју се причало да изводи чуда. У периоду од 1920. до 1922. године обавила је преко хиљаду корекција очних поремећаја и вратила вид пацијентима који су боловали од катаракте, а било их је преко четири стотине.⁴⁰ У Велесу је радила и зубна амбуланта у којој је Мери Берсија изводила различите стоматолошке интервенције, од хигијенских до козметолошких.⁴¹

У лето 1921. године Естер Лавџој је обишла болнице под управом БАЖ у Европи, посетивши Лондон, Париз, Београд и Цариград. Уверила се у изузетну сарадњу са Америчким Црвеним крстом који им је највише помагао у набавци болничке опреме, лекова и других медицинских средстава. У октобру исте године, у извештају Извршном одбору БАЖ др Лавџој је навела да је Америчка потпорна администрација обезбедила Болницама америчких жена у Србији зимску одећу за 24.000 деце. Прва пошиљка кренула је из Њујорка десетог, а друга 27. августа 1921. године.⁴²

Срби – њоврајиници из бујарској заробљеништва исјред њрихвајине сјанице Америчкој Црвеној крстој у Чачку

39 Esther Lovejoy, „A Report to the Executive Board of the A. W. H.“, *Medical Woman's Journal* 28 (1921): 248-249.

40 E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 66, 68.

41 Antoinette Russell, „Special Message to American Medical Women“, *Medical Woman's Journal* 28 (1921): 143; E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 67.

42 E. Lovejoy, *American Women's Hospitals*, 246.

Естер Пол Лавцој била је задовољна колико су Болнице америчких жена учиниле за будућност Србије: „Напредак било које земље прилично сигурно указује на положај њених жена и мишљења сам да би јак феминистички покрет био од велике помоћи у Србији и у Малој Азији. Премда су Болнице америчких жена потпорна организација, чињеница да је воде искључиво жене даје јој посебну вредност са феминистичке тачке гледишта, а присуство и статус америчког особља представља инспирацију за домаће девојке.“ Закључила је да су српске девојке које су имале прилику да се нађу у контакту са Болницама америчких жена развиле независан дух.⁴³

Рад Болница америчких жена на територији Србије отпочео је у децембру 1918, а завршен је 1934. године. У том периоду отворено је шест болница. Болница америчких жена АЦК у Битољу располагала је са 60 кревета и радила је од 1918. до 1920. године. Општа болница у Велесу имала је 50 кревета и радила је у периоду од 1919. до 1922, док је Дечија болница са 150 кревета радила до 1924. године. Опште болнице у Приштини и Струмици припадале су БАЖ од 1920. до 1921. године и располагале су са 60, односно 50 кревета. Општа болница у Прилепу имала је капацитет 45 кревета и у њој су лекарке БАЖ биле активне од 1920. до 1922. године. Осим болница, лекарке Болница америчких жена организовале су диспанзере и амбуланте и то: општу праксу и хируршку амбуланту у Битољу, општу праксу и хируршку, дечију, очну и зубну амбуланту у Велесу, општу праксу и очну амбуланту у Прилепу и Струмици, општу праксу и хируршку и венеролошку амбуланту у Приштини и диспанзере у Феризовићу (Урошевац), Ѓиљану, Грачаници и Подујеву.⁴⁴ Општа болница у Велесу предата је локалним властима 1922, а Дечија 1924 године. Надлежним властима предате су и болнице у Прилепу и Приштини, док је болница у Струмици изгорела. Од донације које су БАЖ сакупиле за помоћ Србији, 1927. године у Скопској болници саграђено је Дечије одељење које је радило све до 1934. године.⁴⁵

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Lane, Rose Wilder, „Out of the East Christ Came“, *Good Housekeeping* 69 (5) (1919) 38, 152-161.

Lovejoy, Esther, „A Report to the Executive Board of the A. W. H.“, *Medical Woman's Journal* 28 (1921): 246-251.

Lovejoy, Esther Pohl, „American Women Physicians in Serbia“, *Medical Woman's Journal* 27(2) (1920): 44-51.

---

43 Esther Lovejoy, „A Report to the Executive Board of the A. W. H.“, *Medical Woman's Journal* 28 (1921): 251.

44 E. P. Lovejoy, *Women physicians and surgeons*, 230.

45 Исто, 83.

Lovejoy, Esther Pohl, *Certain Samaritans*, New York: The Macmillan Company, 1927.
Morton, Rosalie Slaughter, *A Woman Surgeon, The Life and Work of Rosalie Slaughter Morton*, New York: Frederick A. Stokes Company, 1937.

„Report of American Women’s Hospitals Reconstruction Committee, April 22, 1920“, *Medical Woman’s Journal* 27 (1920): 142-147.

„Report of Laura T. Meyers M. D.“, *Medical Woman’s Journal* 27 (1920): 149-151.

„Reconstrucion Work in Serbia Hospitals Being Established by A. W. H.“, *Medical Woman’s Journal* 27 (1920): 17-19.

Russell, Antoinette, „Special Message to American Medical Women“, *Medical Woman’s Journal* 28 (1921): 143.

„Serbia a Real Country“, *Medical Woman’s Journal* 29 (1922): 61-62.

„Summary of Work of Year“, *Medical Woman’s Journal* 27 (1920): 100-102.

„The American Women’s Hospital of the American Red Cross at Vodena“, *American Women’s Hospitals, and Medical Women’s National Association (U.S.) War Service Committee Bulletin I (1)* (1918): 10-11.

„The American Women’s Hospital of the American Red Cross at Monastir, Serbia“, *Bulletin I (3)* (1919): 20-22.

„The American Women’s Hospital of the American Red Cross at Pristina, Serbia“, *Bulletin I (2)* (1919): 39-41.

„The American Women’s Hospitals“, *Bulletin I (1)* (1918): 3-4.

„The American Women’s Hospital Unit of the American Red Cross in Serbia“, *Bulletin I (3)* (1919): 23-26.

ЛИТЕРАТУРА:

Вучетић, Биљана, “Out of the East Christ Came”: Serbia in the Eyes of American Women during the Great War“, *Историјски часопис LXVI* (2017): 437-451.

Вучетић, Биљана, „Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године“, *Глас CDXXVIII САНУ, Одељење историјских наука* 18 (2018): 461-475.

Gavin, Lettie, *American Women in World War I: They Also Served*, Niwot: University Press of Colorado, 1997.

Jensen, Kimberley, *Mobilizing Minerva, American Women in the First World War*, Chicago: University of Illinois Press, 2008.

Josimovska, Verica, „Hospitals on the territory of Vardar Macedonia as part of Serbia during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia (1918-1941)“, *Vojnosanitetski pregled* 74 (10) (2017): 997-1003.

Josimovska, Verica, „Volunteer medical mission “American Women’s Hospitals” in Macedonia and Kosovo during and immediately (after) the Great War“, *IMJM Medicus* 20 (2) (2015) 292-302.

Јосимовска, Елена, Јосимовска, Верица, „Социјално-здравствена заштита деце на територији данашње Македоније у годинама непосредно иза Великог рата“, у: *Историја фармације, ветиерине и народна здравствена култура*, Зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару, ур. Надежда Петровић, Зајечар: „Историјски архив Тимочка крајина“, 2014, 219-227.

Lovejoy, Esther Pohl, *Women physicians and surgeons, National and international organizations. Twenty years with the American Women's Hospitals, A Review*, Livingston N.Y: The Livingston press, 1939.

More, Ellen S., "A Certain Restless Ambition": Women Physicians and World War I", *American Quarterly* 41 (4) (1989): 636–660, <http://www.jstor.org/stable/2713096> (23. 11. 2015).

More, Ellen S., *Restoring the Balance: Women Physicians and the Profession of Medicine 1850-1995*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009.

More, Ellen S., „The American Medical Women's Association and the role of the woman physician, 1915-1990", *Journal of American Medical Women's Association* 45 (5) (1990): 165-180.

Paunović, Petar, Josimovska, Verica, „Prve zdravstvene ustanove na oslobođenoj teritoriji za vreme Solunskog fronta“, *Timočki medicinski glasnik* 39 (3) (2014): 142-146.

СПИСАК ЛЕГЕНДИ ИЛУСТРАЦИЈА:

1. Dr. Rosalie S. Morton, Anne Morgan, Bain News Service, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., www.loc.gov/item/2014711721/.

2. Regina Flood Keyes, Mabel Flood, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA, www.loc.gov/item/2017669601/.

3. American Women Hospital in Monastir, Library of Congress Prints and Photograph Division Washington, D.C., <https://www.loc.gov/resource/anrc.03631/>.

4. American Women's Hospital Unit, Left to right: Doctors Marjorie Burnham, Katherine C. Cook, Sara Foulks, Alberta Greene, Marion Stevens (dentist), Lulu Hunt Peters, Harriet M. Gervais, Mary H. Elliott, Marie Hyndman (dentist), Nell Bartram, Dora E. Bowman, Library of Congress Prints and Photograph Division Washington, <https://www.loc.gov/item/2017669522/>.

5. Esther Pohl Lovejoy, *Women physicians and surgeons, National and international organizations. Twenty years with the American Women's Hospitals, A Review*, Livingston N.Y: The Livingston press, 1939, 74.

6. Dr. Esther Lovejoy, Chairman of the American Women's Hospitals, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., <https://www.loc.gov/item/2017668173/>.
7. *Medical Woman's Journal* 27, 47.

8. A group of Serbs, who have just returned from Bulgaria where they were deported by the enemy, Library of Congress Prints and Photograph Division Washington, D.C., <https://www.loc.gov/item/2017670806/>.

Biljana Vučetić

**A REVIEW OF THE AMERICAN WOMEN'S HOSPITALS' WORK IN SERBIA
AT THE END AND AFTER THE GREAT WAR**

Summary

The American Women's Hospitals (AWH) developed from the War Service Committee of the Medical Women's National Association in 1917, to register and finance American women physicians and provide care for the civilian population in the war-ravaged areas of Europe. Initially, AWH was chaired by Rosalie Morton who stayed at the Salonica front where she had investigated ways to lead a medical women's unit for the Serbian relief. The AWH pursued dual aims – medical care for the people in need, and the advancement of women in the medical profession. At the end and after the WWI, American women doctors provided significant assistance to Serbia in the treatment of acute illnesses and the organization of health care programs. The women physicians came to Serbia from widely different parts of the United States. They met medical emergencies, established public health programs, nursing education programs, child health initiatives, and provided social welfare services under the auspices of AWH in Serbia. The AWH strived to lay foundations for the educational system and to invigorate a feminist movement. Further research on the American Women's Hospitals service should provide a more comprehensive picture of its influence on the political, social, cultural and educational scene of the post-WWI Serbia.